

The role of piety in strengthening religious beliefs from the perspective of the Qur'an and Nahj al-Balagha; "A Case Study: Students of South Khorasan Farhangian University"

HamidReza Verdi¹

Received: 21/2/2022

Mohammad Valipoor²

Accepted: 3/1/2023

Fatima Bidokhti³

Abstract

The belief bases of a doctrine state what type of program should be designed to train people who believe in that doctrine to help others accept the relationship between belief bases and the educational program and content based on a logical argument. The present research examined the strategies for deepening religious beliefs and piety in students of Farhangian University of South Khorasan based on the Holy Qur'an and Nahj al-Balaghah and appreciation of God. The main question addressed in this research is, "What roles do piety based on the Holy Quran, Nahj al-Balagha, and gratitude to God the Almighty as two elements of religiosity play in deepening the religious beliefs of students? The statistical population comprised all male and female students of the University of South Khorasan, which included 1600 students, and a sample size of 300 students (150 males and 150 females) from the university's subsidiary campus was selected. A researcher-made questionnaire was prepared After examining the preliminary questionnaires and included 25 items. It was randomly distributed among the 300 participants in the research sample. The data collected was measured and analyzed using SPSS software. Butler's Cruyte test was used to measure sample adequacy, and Cronbach's alpha correlation coefficient was used for reliability. T-test was used to compare the level of adherence to divine piety and the necessity of gratitude to God between male and female students. The significance value of the T-test for divine piety and gratitude was 0.93 and 0.89, respectively, indicating that the average responses of participants for divine piety were the same for males and females with no significant difference between them. Qualitative results showed that meditation and Calculation of breath, calmness of heart, sense of responsibility, trust in God, and attention to divine power in affairs are the reasons for strengthening religiosity.

Keywords: piety, religiosity, religious beliefs, escape from religion

---

1. Member of the Faculty of Islamic Studies, Farhangian University (Corresponding Author).

Verdi@cfu.ac.ir

2. Member of the faculty of the Educational Sciences Department of Farhangian University.

Valipoor@cfu.ac.ir

3. Member of the faculty of the Educational Sciences Department of Farhangian University.

f.bidokhti@cfu.ac.ir

مقاله علمی - ترویجی

نقش تقوا در تقویت باورهای دینی از منظر قرآن و نهج البلاغه

(مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی)

حمیدرضا وردی^۱

محمد ولی پور^۲

فاطمه بیدختی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۳

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۷، شماره ۱

http://www.farhangekhorasan.ir/article_164208.html

چکیده

مبانی اعتقادی یک مکتب بیان می‌کند که چه برنامه‌ای برای تربیت افراد معتقد به آن مکتب باید طراحی شود تا به انسان‌ها کمک کند بر مبنای یک استدلال منطقی؛ یعنی ارتباط مبانی اعتقادی و برنامه تربیتی، محتوای آموزشی و تربیتی را بپذیرند. هدف از پژوهش حاضر بررسی نقش تقوای الهی بر تقویت باورهای دینی مبتنی بر راهکارهای قرآن و نهج‌البلاغه در بین دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی است. مسئله اصلی پژوهش این است که تقوای مبتنی بر قرآن کریم و نهج‌البلاغه به‌عنوان یک عنصر از عناصر دینداری چه نقشی در تعمیق باورهای دینی دانشجویان دارد؟ جامعه آماری، کلیه دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی شامل ۱۶۰۰ دانشجویست. حجم نمونه برای شیوه کیفی بر اساس اشباع نظری و برای شیوه کمی با توجه به جدول مورگان و کرجسی ۳۰۰ نفر در نظر گرفته شده است؛ ۱۵۰ نفر پسر و ۱۵۰ نفر دختر از دانشجویان پردیس‌های تابعه این دانشگاه. روش پژوهش از نوع آمیخته اکتشافی بوده است. پرسشنامه از نوع محقق‌ساخته بوده که بعد از تحلیل نهایی شامل ۲۵ گویه، تهیه و در میان ۳۰۰ نفر حجم نمونه مورد پژوهش به شیوه تصادفی، توزیع شد؛ سپس

Verdi@cfu.ac.ir

۱. عضو هیأت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول)

Valipoor@cfu.ac.ir

۲. عضو هیأت علمی گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان

f.bidokhti@cfu.ac.ir

۳. عضو هیأت علمی گروه علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان

با استفاده از نرم‌افزار spss داده‌ها مورد سنجش و تحلیل قرار گرفت. برای سنجش کفایت نمونه از آزمون کرویت باتلر و برای پایداری از ضریب همبستگی آلفای کرونباخ استفاده شده است. برای مقایسه میزان پایبندی به تقوای الهی و ضرورت قدردانی از خداوند در میان دانشجویان دختر و پسر از آزمون t استفاده شده است. مقدار معناداری آزمون t در تقوای الهی ۰/۹۳. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهد، تاثیر تقوای الهی بر تعمیق باورهای دینی توسط دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی به‌عنوان یک عنصر مهم در دینداری و تعمیق باورهای دینی، مورد پذیرش است و به آن عمل می‌کنند. نتایج بدست آمده از آزمون t در جدول شماره ۸ نشان می‌دهد که همیانگین پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان در تقوای الهی از نظر دانشجویان دختر و پسر، یکسان است و بین آن‌ها تفاوت معناداری وجود ندارد. نتایج کیفی بیانگر این واقعیت است که مراقبه و محاسبه، آرامش قلب، احساس مسئولیت، توکل به خداوند و توجه به قدرت الهی در امور، موجت تقویت دینداری می‌شود.

واژه‌های کلیدی: تقوا، دینداری، باورهای دینی، دین‌گرایی.

مقدمه

مبانی اعتقادی فرد و جامعه که منبعت از جهان‌بینی و ایدئولوژی آن مکتب اعتقادی است، زمینه‌ساز برنامه‌ریزی صحیح برای محتوای تعلیم و تربیت، اصول، روش‌ها و اهداف آن نظام تربیتی است. با مطالعه مبانی اعتقادی یک مکتب می‌توان به این مهم دست یافت که چه برنامه‌ای برای افراد معتقد به آن مکتب باید طراحی کرد؛ بنابراین تعمیق باورهای مرتبط با مکتب اعتقادی فرد، کمک شایانی می‌کند که وی بر مبنای یک استدلال منطقی؛ یعنی ارتباط مبانی اعتقادی و برنامه تربیتی، با روی باز برنامه و محتوای آموزشی و تربیتی را بپذیرد و اعمال و رفتار خود را بر پایه آن عملی و اصلاح کند. بسیاری از مقاومت‌هایی که در برابر این برنامه‌ها نشان داده می‌شود، ناشی از ناآگاهی از مبانی اعتقادی است که در یک مکتب پذیرفته شده، وجود دارد؛ بنابراین لازم است باورهای اعتقادی و دینی فرد تقویت شود تا پذیرش برنامه تربیتی توسط وی نیز به‌خوبی صورت بپذیرد. در این پژوهش سعی بر این است راهکارهایی ارائه شود که این باورها را تقویت

کند و راه برای تدوین برنامه تربیتی و آموزشی و عملیاتی کردن برنامه مبتنی بر این باورها، به سادگی صورت پذیرد.

در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، فصل هفتم، هدف‌های عملیاتی و راهکارها، راهکار (۲-۲) نیز بر تعمیق تقوای الهی و مهارت خویش‌داری، انتخاب‌گری درست و تعالی‌بخش مستمر دانش آموزان با استفاده از فرصت ایام‌الله و در راهکار (۴-۲) بر تقویت ایمان، بصیرت دینی و باور به ارزش‌های انقلاب اسلامی و توانمندسازی مربیان و دانش‌آموزان برای وفاداری و حمایت آگاهانه از این ارزش‌ها، تأکید شده است.

خداوند می‌فرماید: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» (قرآن، طه: ۱۲۴). یعنی هر کس از یاد من روی برتابد، قطعاً زندگی پرمشقتی خواهد داشت. طبق این آیه شریفه، غفلت از خداوند، ایمان، دین و باورهای دینی، زندگی تنگ همراه با نگرانی، ترس، اضطراب، استرس، نداشتن قرارگاه فکری و پناهگاه معنوی را به همراه دارد و این همان گمشده انسان عصر حاضر است که سرگشته آن شده است. وظیفه اساسی در آموزش معارف دینی این است که کمک کنیم تا متربی طریقی را جستجو کند که در آن باورهای دینی بر اعمال و افکارش تأثیر گذارد؛ به گونه‌ای که اگر فردی دین خدا را با علاقه به کار بندد، به سمت وسویی سوق داده می‌شود که زمینه تبدیل شدن به انسانی الهی برایش فراهم شود.

بیان مسئله

با توجه به ضرورت تقویت مبانی اعتقادی در روزگار ما که تحت تأثیر تضاد باورها، الگوها و نقش مخرب شبکه‌های اجتماعی و تلقین باورهای ضد دینی و الگوسازی‌های غیرمتناسب قرار گرفته است، این ضرورت احساس می‌شود که ضمن واکاوی و بیان عناصر و راهکارهای موجود، باید به دنبال راه‌هایی برای مقابله با کمرنگ شدن باورهای دینی در نوجوانان دانشجو بود. مسئله اصلی در بخش کیفی پژوهش این است که آیا در قرآن و نهج‌البلاغه راهکارهایی برای تقویت باورهای دینی ارائه شده است؟ اگر راهکارهایی بیان شده است، این راهکارها چه هستند و چه تأثیری بر باورهای دینی دارند؟ در بخش کمی، مسئله اصلی سنجش و ارزیابی دو متغیر، تقوای

الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه و ضرورت قدردانی از خداوند متعال در دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی است. هریک از این متغیرها به صورت جدا از دیگری مورد بررسی قرار گرفته است. در متغیر اول، میزان تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه و در متغیر دوم میزان قدردانی از خداوند در میان دانشجویان دختر و پسر مورد سنجش قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش حاکی از تلاش گسترده پژوهشگران در این حوزه است. در پژوهشی با عنوان «تحلیل معنایی درجات تقوا در نهج‌البلاغه» از احمدیان و سعیداوی (۱۳۹۱)، با بررسی واژه تقوا و تطور دلالتی آن از دید معادشناسی در سه سطح متفاوت، پیش از قرآنی، قرآنی و پس از قرآنی، این حقیقت به اثبات رسیده که واژه تقوا در زمان جاهلیت کاربرد دینی نداشته است؛ اما در قرآن این واژه به مقام واژگان کلیدی رسیده و جنبه کاملاً معنوی و روحانی پیدا کرده است؛ بنابراین می‌توان گفت این واژه مخصوص قرآن است. حسینی سرشت و اشرافی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «آثار تقوا در دنیا و آخرت با الهام از آیات قرآن و سخنان اهل بیت (ع)»، آثار تقوا را که نمایانگر چهره و سیمای متقین است، از قرآن و احادیث از منظر اخروی و دنیوی استخراج کرده‌اند. حسینی سرشت (۱۳۸۸) در پژوهشی دیگر با عنوان «مقتضیات اخلاقی تقوا در آینه قرآن و سنت» به این نتیجه می‌رسد که از دیدگاه امام‌علی (ع) تقوا سرآمد فضایل اخلاقی است. اولین گام برای ایجاد تقوا، رفع موانع آن است. همچنین بهاری (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «معناشناسی واژه تقوا در نهج‌البلاغه» به این نتیجه می‌رسد که واژه تقوا از واژگان کلیدی نهج‌البلاغه است. نتایج پژوهشی با عنوان «بررسی رابطه تقواگرایی و امید به زندگی و تأثیر آن بر سبک زندگی اسلامی از منظر نهج‌البلاغه» از چراغی‌وش، نظری و کهنکی (۱۳۹۴) که در میان دانشجویان دانشگاه لرستان صورت گرفته است، نشان می‌دهد، امید به زندگی که یکی از سازه‌های سلامت روان است، در نهج‌البلاغه بازتاب وسیعی دارد. بررسی تأثیر باورهای دینی و دینداری بر زندگی افراد و جامعه منحصر به محققین مسلمان نیست؛ بلکه پژوهش‌های برخی غیرمسلمانان نیز در این زمینه حائز اهمیت است و یافته‌های قرآن و روایات اهل‌بیت (ع) را تکرار و تأیید

می‌کند؛ برای مثال، دیدگاه‌های کارکردگرایانه دورکیم^۱، وبر^۲، دیویس^۳، وادی^۴ و نظریه‌های معناگرایانه وبر و برگر^۵، هرکدام به نحوی دلالت‌هایی برای رابطه بین دینداری و سلامت دارند. در مجموع، برطبق رویکرد کارکردگرایان، دین جامعه را متحد، همبستگی اجتماعی را تقویت و انسجام اجتماعی را حفظ می‌کند. دین همچنین یگانگی افراد جامعه را با همدیگر تقویت و جدایی آنان را از اعضای دیگر گروه‌ها تشدید می‌کند. آلپورت^۶ در پژوهش‌های خود به این نتیجه رسیده است که دو نوع جهت‌گیری دینی وجود دارد: ۱. جهت‌گیری مذهبی درونی یا درون‌گرایانه و ۲. جهت‌گیری مذهبی بیرونی یا برون‌گرایانه. مذهب برای فردی با جهت‌گیری مذهبی درونی، تعهدی است که برانگیزنده و سرچشمه تمام تفکرات و حالات رفتار خارجی اوست (شاملو، ۱۳۷۹: ۱۷۰).

مرور پژوهش‌های داخلی نشان می‌دهد که در مورد رابطه دینداری و مؤلفه‌های دیگر، تحقیقات زیادی صورت گرفته است؛ برای نمونه پژوهش‌های احمدی ابهری (۱۳۷۵)، گلزاری (۱۳۷۹)، نجفی، ربانی و بیگدلی (۱۳۹۴)، غباری بناب، متولی پور و حکیمی راد (۱۳۸۸)، سهرابی و سامانی (۱۳۸۰)، خلیلی دوآبی (۱۳۸۴) و حسینی و میرزایی (۱۳۹۶) با رویکرد روان‌شناختی انجام شده که تقریباً نتایج تمامی آن‌ها هماهنگ است و حکایت از اثر مثبت دینداری بر سلامت روان دارند. انجام این‌گونه پژوهش‌ها از آنجا دارای اهمیت است که دست‌اندرکاران امر تعلیم و تربیت به دنبال تقویت باورهای دینی در میان دانشجویان هستند. به همین دلیل لازم است برای تعمیق این باورهای دینی و جلوگیری از کم‌رنگ‌شدن و بی‌اثرشدن برنامه‌های تربیتی، اخلاقی و آموزشی، راهکارهای تعمیق باورهای دینی در دانشجویان و عناصر شکل‌دهنده این باورها، از جمله مراعات تقوای الهی و ضرورت قدردانی از خداوند متعال، مورد بررسی دقیق قرار گیرد و راهکارهای منبعث از قرآن و نهج‌البلاغه که بیشترین تأثیر را بر تقویت باورهای دینی دارند، معرفی شود؛ بنابراین، پرسش محوری در پژوهش حاضر این است که نقش تقوای الهی و قدردانی از خداوند بر تقویت

-
1. Durkheim
  2. Weber
  3. Davis
  4. Eddie
  5. Burger
  6. Allport

باورهای دینی مبتنی بر راهکارهای قرآن و نهج‌البلاغه در دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی، تا چه اندازه است؟ چالش‌های پژوهش در حله اول تهیه پرسشنامه محقق‌ساخته‌ای بود که بر مبنای آموزه‌های قرآن کریم و نهج‌البلاغه تدوین شده باشد و از روایی و پایایی لازم برای پاسخ به مسئله اصلی پژوهش برخوردار باشد؛ سپس دسترسی نداشتن به دانشجویان به دلیل پاندمی کرونا که لازم می‌آورد پرسشنامه‌ها از طریق ایمیل برای آن‌ها ارسال شود و از طرف دیگر امکان انجام مصاحبه حضوری با دانشجویان را سلب می‌کرد.

سؤال اصلی کمی

نقش تقوای الهی و قدردانی از خداوند در تقویت باورهای دینی در دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی تا چه میزان است؟

سوالات فرعی کمی

۱. رعایت تقوای الهی در میان دانشجویان دانشگاه فرهنگیان، تا چه میزان است؟
۲. چه تفاوتی بین میزان باور به تقوای الهی در دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان وجود دارد؟

سؤال کیفی

راهکارهای قرآن کریم و نهج‌البلاغه برای تقویت باورهای دینی، چیست؟

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌های کمی

۱. تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه به‌عنوان یک عنصر مؤثر بر تعمیق باورهای دینی، در بین دانشجویان دانشگاه فرهنگیان نقش دارد.

۲. بین دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان در مؤلفه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه، تفاوت وجود دارد.

تعریف متغیرها

تعریف نظری تقوا: تقوا به معنی خداترسی درونی و پرهیز از هرگونه گناه و احساس مسئولیت در پیشگاه خداوند متعال و سد محکمی است در میان انسان و گناه. مرتبه پایین آن را عدالت و مرتبه بالای آن را عصمت می‌نامند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق.، ج ۱: ۸۸۱).

تعریف عملیاتی تقوا: منظور از تقوا نمره‌ای است که فرد در پرسشنامه تقوای محقق‌ساخته مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه، به دست می‌آورد.

تعریف مفاهیم

تقوای الهی

تقوا از ماده وقایه به معنای نگهداری خویشتن یا خودداری و یک نیروی کنترل درونی که انسان را در برابر شهوات حفظ می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲). شبّر (۱۳۶۷: ۱۱۳) در تعریف تقوا می‌فرماید: «تقوا ترس از خداست وقتی که جلالت و عظمت خداوند را ملاحظه می‌کند». ابوالفتوح رازی (۱۳۷۶، ج ۲: ۶۲) در تفسیر کبیر می‌نویسد: «گناهان را از کوچک و بزرگ ترک کن که حقیقت تقوا همین است». ضیاءآبادی (۱۳۸۹، ج ۲: ۱۵۴) در تفسیر جامعه کبیره آورده است: «بدان که تمام نیکی‌های دنیا و آخرت در یک کلمه جمع شده و آن، تقواست».

تقوای الهی در قرآن کریم

قرآن خطاب به جامعه اسلامی می‌فرماید: «وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ». (بقره: ۲۳۳) یعنی ایمان به اینکه خداوند باطن همه‌چیز را می‌داند و علم او تنها به ظاهر نیست. معنی دیگر تقوا در قرآن کریم، ترس از خداوند است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۳: ۲۴۰) در برخی متون دینی ضمن بیان مراحل دینداری از مرحله تقوا یاد می‌شود؛ یعنی پس از استقرار مرحله

ایمان، مرحله دیگری ظهور می‌کند که ثمره آن ایمان استوار است و آن را تقوا نامیده‌اند (باقری، ۱۳۸۷، ج ۱: ۲۶۸).

قرآن کریم برای تقوا کارکردهای گوناگونی بیان داشته است؛ از جمله، آثار تقوا (قرآن، طلاق: ۲؛ انفال: ۲۹)، ویژگی‌های متقین (قرآن، بقره: ۲)، علل تقوا (همان: ۱۸)، قلبی بودن تقوا (قرآن، حج: ۳۲) شرط قبولی سایر اطاعت‌ها و عبادت‌ها (قرآن، مائده: ۲۷)، منطبق تقوا (قرآن، آل عمران: ۱۹۸)، متعلق تقوا (قرآن، بقره: ۲۴)، قیامت و نار (همانجا) و فتنه (قرآن، انفال: ۲۵). سفارش به تقوا توسط تمامی انبیای الهی سرآغاز برنامه‌های تربیتی بوده است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ لَا فَضْلَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجَمِيٍّ وَلَا لِعَجَمِيٍّ عَلَى عَرَبِيٍّ وَلَا لِأَحْمَرَ عَلَى أَسْوَدَ وَلَا لِأَسْوَدَ عَلَى أَحْمَرَ إِلَّا بِالتَّقْوَى». یعنی ای مردم، به‌درستی که پروردگار شما یکی و پدر شما یک نفر است؛ پس فضیلتی ندارد عرب بر عجم و عجم بر عرب و احمر بر اسود و اسود بر احمر؛ مگر به سبب تقوا و پرهیزکاری (انصاری قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۶: ۳۴۳؛ پاینده، ۱۳۸۳، ج ۱: ۳۵۶؛ شعیری، ۱۳۷۲، ج ۲: ۱۸۳).

نهج‌البلاغه و تقوای الهی

در نهج‌البلاغه دو نوع تقوا مطرح است. تقوایی که انسان هنگام حضور جدی شرور، در پناه آن قرار می‌گیرد و دیگر تقوایی که پیش از حضور شر به‌عنوان پیشگیری مطرح می‌شود. در سخنان علی بن ابی‌طالب (ع) تقوا مفهومی کامل دارد و به معنی نیرویی است روحانی که انسان پس از ممارست و تمرین متوالی به دست می‌آورد. نیرویی است که روح را نیرومند و شاداب می‌کند و در برابر گناهان مصونیت ایجاد می‌کند؛ درحالی‌که شخص نیازی به گوشه‌گیری ندارد؛ بلکه در عین بودن در جمع، یاد خداوند و تقوای الهی را فراموش نمی‌کند و در برابر گناهان نیز مصونیت پیدا می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ق، ج ۶: ۳۵۶).

باورهای دینی

معنای دقیق معرفت‌شناسی‌باور دینی این است که اگر گزاره‌ای برگرفته از دین باشد و به انسان عرضه شود و ذهن مفاد آن گزاره را بپذیرد. راهی که برای تقویت باورهای دینی و در واقع تقویت ایمان و اعتقادات وجود دارد، شناخت درست دین است. (فعالی، ۱۳۷۷: ۲۷۱).

تعریف اموری مانند دین که مصداق محسوس ندارند اگر ممتنع نباشد، مشکل خواهد بود. ویلیام جیمز^۱ در تعریف دین می‌گوید: «دین عبارت است از احساسات، اعمال و تجربیاتی که افراد در تنهایی و در پیشگاه الوهیت دارند» (فناپی، ۱۳۷۵: ۱۰۸). طباطبایی (۱۳۹۴، ج ۱۵: ۲۸) در تفسیر *المیزان* دین را این‌گونه تعریف می‌کند: «دین برابر است با اعتقاد به آفریننده‌ای برای جهان و انسان و دستورات عملی متناسب با این عقاید». جوادی آملی (۱۳۷۲: ۹۳) در تعریف دین می‌نویسد: «دین یک معرفت و نهضت همه‌جانبه به‌سوی تکامل است».

دینداری و راه‌های تقویت باورهای دینی

دینداری به معنای باورداشتن عقاید و تخلق به اخلاق و التزام عملی به احکام است. دینداری یعنی دینی‌بودن، پایبندی دینی و داشتن التزام دینی. به بیان کلی، دینداری یعنی داشتن التزام دینی به‌نحوی که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر کند (شجاعی زند، ۱۳۸۴: ۳۵). آیا اگر کسی یکی از این سه را داشته باشد می‌توان او را دیندار نامید؟ با داشتن اعتقاد دینی درجه‌ای از دینداری حاصل می‌شود که قابل افزایش است. حتی اگر کسی اعتقاد دینی داشته باشد؛ ولی به اخلاق و احکام عملی پایبند نباشد، درجه‌ای از ایمان را دارد؛ اما در صورتی که اعتقاد قلبی نباشد، دینداری حاصل نمی‌شود.

دین‌گریزی در مقابل دینداری

در مقابل دینداری از دین‌گریزی صحبت می‌شود. در مفهوم واژه گریز، دست‌کم سه موضوع اساسی لحاظ شده است:

دور شدن و فاصله گرفتن نوعی مواجهه و آشنایی اولیه، نوعی نفرت و دل‌زدگی تا انسان با چیزی مواجه نشود و درکی از آن نداشته باشد، از آن فرار نمی‌کند. همچنین تا آن چیز، نوعی دل‌زدگی و انزجار در جان آدمی نیافریند و خاطر انسان را مکدر و آزرده نسازد، دلیلی برای گریز وجود ندارد؛ از این‌رو گریز به معنای دور شدن و فاصله‌گرفتن ناشی از احساس تنفر و دل‌زدگی پس از یک مواجهه اولیه است.

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر با روش کمی به کیفی صورت گرفته است. در شیوه کمی، به مطالعه موردی، میدانی، اجرای پرسشنامه محقق‌ساخته در مورد موضوع مورد بررسی اقدام شده است. پس از استخراج گویه‌های مورد پرسش از قرآن و نهج‌البلاغه، شامل ۴۵ مورد، دو نوبت اساتید مرتبط با موضوع پژوهش آن را ارزیابی و گویه‌های غیرمرتبط را حذف کرده‌اند. پرسشنامه اولیه شامل ۳۶ گویه تهیه شد و یک نوبت در اختیار ۵۰ نفر از دانشجویان قرار گرفت تا نظر خود را درباره آن بیان کنند. بعد از تعدیل و تحلیل گویه‌ها توسط اساتید معارف اسلامی، پرسشنامه نهایی شامل ۲۵ گویه، تهیه و در میان ۳۰۰ نفر حجم نمونه مورد پژوهش، توزیع شد. سپس با استفاده از نرم‌افزار SPSS داده‌ها مورد سنجش و تحلیل قرار گرفت. برای سنجش کفایت نمونه از آزمون کرویت باتلر و برای مقایسه نتایج حاصل در میان دانشجویان دختر و پسر از آزمون t استفاده شده است.

روایی و پایایی پرسشنامه

به منظور انجام روایی پرسشنامه، از مقایسه نمره کل آزمون تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه و با آزمون، قدردانی نسبت به خدا، آهی (۱۳۹۲) و آزمون رذایل اخلاق اجتماعی آهی و دیگران (۱۳۹۴) استفاده شده است. نتایج در جدول ۱ نشان داده شده است.

جدول ۱) جدول همبستگی بین نمره نشانه تقوا با قدردانی و رذایل اخلاقی

عامل	قدردانی نسبت به خدا	رذایل اخلاقی
کنترل درونی	۰/۴۷	-۰/۴۲
امیدواری و اعتماد	۰/۴۱	-۰/۲۴
قدردانی	۰/۶۲	-۰/۲۹
امنیت و آرامش	۰/۳۴	-۰/۳۳

با توجه به جدول ۱ همبستگی تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه با قدردانی نسبت به خدا (آهی، ۱۳۹۲)، در سطح آلفای ۰/۰۱ معنی‌دار است ($p < ۰/۰۱$) و بیشترین همبستگی مشاهده می‌شود. نمره مؤلفه‌های تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه (۰/۹۳) و قدردانی نسبت به خدا (۰/۹۴) مثبت است. همچنین در مورد همبستگی تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه با رذایل اخلاق اجتماعی (آهی و دیگران، ۱۳۹۴)، مشخص شد همبستگی در سطح آلفای ۰/۰۱ معنی‌دار است ($p < ۰/۰۱$) و کمترین همبستگی مشاهده شد. نمره مؤلفه‌های تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه با رذایل اخلاقی (-۰/۲۹) منفی است؛ بنابراین پرسشنامه از روایی قابل قبولی برخوردار است.

به‌منظور پایایی پرسشنامه، ابتدا پرسشنامه در اختیار تعداد ۵۰ نفر از دانشجویان قرار گرفت و آلفای کرونباخ برای گویه‌های آن محاسبه شد. آلفای کرونباخ به‌دست‌آمده برای پرسشنامه، مقدار ۰/۹۱ به دست آمده است. همچنین جهت برآورد پایایی، از روش بازآزمایی، پرسشنامه در دو نوبت با فاصله زمانی چهار هفته بین ۵۰ نفر از دانشجویان اجرا شد و سپس ضریب همبستگی محاسبه شد. نتایج در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲) نتایج ضریب آلفای کرونباخ پرسشنامه

عامل	تعداد گویه	پایایی	
		آلفای کرونباخ	بازآزمایی
کنترل درونی	۷	۰/۹۳	۰/۸۹
امیدواری و اعتماد	۷	۰/۸۹	۰/۸۵
قدردانی	۵	۰/۸۶	۰/۸۱
امنیت و آرامش	۶	۰/۸۲	۰/۷۸
کل پرسشنامه	۲۵	۰/۹۲	۰/۸۹

همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شده است، مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه ۰/۹۲ و ضریب بازآزمایی مقدار ۰/۸۹ به دست آمده است. همچنین مقدار ضریب آلفای کرونباخ و ضریب بازآزمایی برای تمامی عوامل بالاتر از ۰/۸۰ بوده که نشان‌دهنده معنی‌دار بودن همه ضرایب در سطح ۰/۰۱ است.

یافته‌های کمی و کیفی پژوهش

نتایج کمی حاصل از پرسشنامه‌های محقق ساخته، نشان می‌دهد بیش از ۹۳٪ گویه‌های پرسشنامه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه، توسط دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی به‌عنوان یک عنصر مهم در دینداری و تعمیق باورهای دینی، مورد پذیرش است و به آن عمل می‌کنند. تقوای الهی به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شده است و با توجه به سطح خطای ۰/۰۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۰۵ فرضیه تحقیق پذیرفته می‌شود. نتایج نشان می‌دهد که تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه از عوامل مؤثر بر دینداری و تعمیق باورهای دینی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی است و دانشجویان به تقوای الهی به‌عنوان عاملی در تقویت باورهای دینی و دینداری خوش‌بین هستند و باور دارند. بر همین اساس می‌توان گفت به اعتقادات دینی و مذهبی خود پایبند هستند و امید می‌رود پیامدهای مثبت و خوشایندی در زندگی آن‌ها داشته باشد. در مورد ضرورت قدردانی از خداوند نیز با توجه به سطح خطای ۰/۰۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۰۵ فرضیه تحقیق پذیرفته می‌شود. نتایج حاکی از آن است که قدردانی از خداوند مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه از عوامل مؤثر بر دینداری دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی است.

یافته‌ها نشان می‌دهد که بین دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان در مؤلفه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه تفاوت وجود ندارد. مقدار معناداری آزمون t ، ۰/۹۳ است؛ بنابراین فرض یکسان بودن واریانس دو جمعیت در سطح خطای ۰/۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۵ رد نمی‌شود. بر این اساس واریانس یا پراکندگی در توزیع نرمال مؤلفه تقوای الهی دانشجویان دختر و پسر یکسان است و اختلاف معناداری از یکدیگر ندارند. به این معنی که بین دانشجویان دختر و پسر باور به تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه به‌عنوان یک عنصر در دینداری و

تقویت‌کننده باورهای دینی، تفاوتی وجود ندارد. همچنین مقدار معناداری آزمون t نشان می‌دهد که میانگین پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان در تقوای الهی از نظر دانشجویان دختر و پسر همان‌طور که در جدول نشان داده شده، یکسان است و بین آن‌ها تفاوت معناداری وجود ندارد و فرضیه تحقیق رد می‌شود. درخصوص متغیر دوم یعنی ضرورت‌قردانی از خداوند نیز نتایج مشابه مشاهده می‌شود. با توجه به نتایج حاصل میان دختر و پسر از حیث باور به ضرورت‌قردانی از خداوند متعال تفاوتی مشاهده نمی‌شود.

یافته‌های کیفی این پژوهش با توجه به مطالعات نظری آموزه‌های قرآن کریم و نهج‌البلاغه و انطباق آن با یافته‌های کمی حاصل از پرسشنامه محقق ساخته، در باب نسبت میان تقوای الهی و دینداری، چندان دور از انتظار نبود. درواقع، یافته‌های تحقیق تأییدی بر نظریه‌ها و یافته‌های پژوهش‌های همسو نیز هست. نتایج نشان می‌دهد، تقوای الهی عاملی مؤثر بر تقویت دینداری است و از این حیث میان دختر و پسر فرقی وجود ندارد. در آموزه‌های قرآنی نیز هر جا سخن از تقوا و دینداری شده است و مقید به مرد و زن نشده است. برای مثال خداوند می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» (قرآن، حجرات: ۱۳). یعنی ای مردم ما شما را از مرد و زنی آفریدیم و شما را ملت ملت و قبیله قبیله گردانیدیم تا با یکدیگر شناسایی متقابل حاصل کنید. درحقیقت ارجمندترین شما نزد خدا باتقواترین شماست. بی‌تردید خداوند دانای آگاه است. بر اساس یافته‌های پژوهش، تقوای الهی می‌تواند اثر مثبت بر رفتار دانشجویان در زندگی داشته است و لازمه اصلاح این رفتار، مراقبه و محاسبه اعمال، اطمینان و آرامش قلبی، رسیدن به مقام خشیت الهی، احساس مسئولیت، عنایت به قدرت پروردگار در امور و توکل به خداوند است. یک زندگی ایدئال و سالم، مستلزم داشتن خانواده و جامعه باتقواست و این سرمایه جز از طریق تربیت صحیح، به دست نخواهد آمد. از آنجاکه دانشجویان پدران و مادران آینده به شمار می‌روند، تقویت باورهای دینی آن‌ها تأثیر زیادی بر فرزندان آن‌ها و در نتیجه جامعه خواهد داشت. غفلت از خداوند، ایمان، دین و باورهای دینی، زندگی انسان را همراه با نگرانی، ترس، اضطراب، استرس، نداشتن قرارگاه فکری و پناهگاه معنوی می‌کند. وظیفه اساسی ما در آموزش دینی این است که کمک کنیم تا مخاطب طریقی را جستجو کند که در آن باورها بر اعمال

تأثیر گذارد؛ به‌گونه‌ای که اگر فردی دین خدا و به‌طور خاص تقوای الهی و قدردانی از خداوند را با علاقه باور داشته باشد و به کار بندد، دیندار محسوب شود که مطلوب یک جامعه اسلامی است. پس باید گفت دیندار کسی است که اهل ایمان، تقوا، اخلاص، عمل صالح، عامل به واجبات، تارک محرّمات، در پی رضای خدا، رها از سلطهٔ نفس اماره و امرکننده به معروف و نهی‌کننده از منکر و در مجموع قدردان خداوند باشد. شاخص عینی و الگوی عملی، امام‌علی (ع) است که زندگی و سیره‌اش، آینه قرآن و دین است (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۳۸).

مراقبه و محاسبه

قرآن کریم به‌طور مکرر از انسان خواسته است خود را محاسبه و از خود مراقبت کند. خداوند در قرآن (علق: ۱۴) می‌فرماید: «أَلَمْ يَعْلَم بِأَنَّ اللَّهَ يَرِي». یعنی آیا او نمی‌داند که خداوند همه اعمالش را می‌بیند. در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «أَيَحْسَبُ أَنْ لَمْ يَرَهُ أَحَدٌ» (قرآن، بلد: ۵). یعنی آیا (انسان) گمان می‌کند هیچ‌کس او را نمی‌بیند؛ عالم محضر پروردگاری است که ناظر و شاهد بر همه است و حساب همه‌چیز را دارد (قرآن، سبا: ۲؛ انعام: ۵۹)؛ احاطه کامل علمی داشته و محاط بر بندگان است (قرآن، طلاق: ۱۲؛ نساء: ۱۰۸)؛ آگاه‌تر از ما به خودمان بوده (قرآن، اسرا: ۲۵) و حتی آنچه را ما نمی‌دانیم او می‌داند (قرآن، بقره: ۲۱۶)؛ پروردگاری که لحظه‌ای از ما غافل نبوده (همان: ۷۴) و از ما به خودمان نزدیک‌تر و لحظه‌لحظه با ماست (قرآن، ق: ۱۶؛ حدید: ۴)؛ آشکار و پنهان را می‌داند (قرآن، بقره: ۷۷)؛ از اسرار سینه‌ها آگاه است (قرآن، مؤمن، ۱۹؛ آل‌عمران: ۲۹)؛ گفتارهای پنهانی را می‌داند (قرآن، انبیاء: ۴؛ مجادله: ۷) و حتی پنهان‌تر از پنهان هم برای او مشهود است (قرآن، طه: ۷)؛ شاهد بر حرکت و سکون همه انسان‌ها بوده (قرآن، محمد: ۱۹) و از گناهان پنهانی نیز مطلع و آگاه (قرآن، اسرا: ۱۷؛ فرقان: ۵۸) و رقیب و مراقب است (قرآن، نساء: ۱؛ احزاب: ۵۲) و چون عالم الغیب است به اعمال بندگان بینا (قرآن، حجرات: ۱۳) و در نتیجه هیچ‌چیز از او پوشیده نبوده (قرآن، آل‌عمران: ۵۰) و همه‌چیز در منظر و مرآی او به‌وضوح عیان است. با علم به وجود خداوند متعال، مراقبه و محاسبه نفس و اینکه انسان احساس کند کسی لحظه‌به‌لحظه او را نظاره و رصد می‌کند به اصلاح رفتار خود می‌پردازد.

اطمینان و آرامش قلب

قرآن (رعد: ۲۸) می‌فرماید: «الَّذِينَ آمَنُوا وَ تَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللَّهِ أَلَا بِذِكْرِ اللَّهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ». یعنی کسانی که ایمان آورده‌اند و دل‌هایشان به یاد خدا آرام گیرد، آگاه باشند که با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد. هنگامی که انسان دانست خداوند عالم است و حضور مداوم حضرت حق را به‌عنوان احاطه او به‌طور قطع و یقین دانست، آرامش و اطمینان می‌یابد و یاد او، حیا و پاک‌دامنی به همراه می‌آورد و کسی که دانست تمام کارهای او زیر نظر است با عشق و دلگرمی زندگی می‌کند و اندوه‌های برخاسته از کاستی‌های حیات مادی موجودیت او را به خطر نمی‌افکند. توجه و یاد این حضور، دل را صفا و جلا می‌دهد و زنگار غفلت‌ها و خودفراموشی‌ها را می‌زداید (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۱: ۳۵۳)

حضور قلب

قرآن (بقره: ۲۳۳) خطاب به جامعه اسلامی می‌فرماید: «وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ». یعنی و از خدا بترسید و بدانید که خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست. در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَ هُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ» (قرآن، انعام: ۱۰۳). یعنی چشم‌ها او را نمی‌بینند؛ ولی او همه را می‌بیند. همچنین کلام معصومین (علیهم‌السلام) نیز اشاره به این مهم دارد؛ قال ابی‌عبدالله (ع): «مَنْ عَلِمَ أَنَّ اللَّهَ يَرَاهُ وَيَسْمَعُ مَا يَقُولُ وَيَعْلَمُ مَا يَعْلَمُهُ مِنْ خَيْرٍ وَ شَرٍّ يَجْزُهُ ذَلِكَ عَنِ الْقَبِيحِ مِنَ الْعَمَالِ فَذَلِكَ الَّذِي خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى». یعنی آن کسی که بداند خدا او را می‌بیند و گفتارش را می‌شنود و بداند خداوند از کارهای نیک و بد او باخبر است و همین علم و عقیده ایمانی او را از کارهای زشت بازدارد، پس چنین کسی از مقام خدا ترسیده و نفس خود را از هواپرستی منع نموده است (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۵: ۲۴۲).

کرنش نکردن در مقابل غیر خدا

قرآن (احزاب: ۳۹) در این باره می‌فرماید: «الَّذِينَ يَبْلُغُونَ رَسُولَاتِ اللَّهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَ كَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا». یعنی همان کسانی که پیام‌های خدا را ابلاغ می‌کنند و از

او می‌ترسند و از هیچ‌کس جز خدا بیم ندارند و خدا برای حسابرسی کفایت می‌کند. یکی دیگر از آثار توجه به علم و حضور در پیشگاه خداوند، نترسیدن از غیر خداوند است. آنان که متوجه حضور خداوند هستند و آن هنگام که در برخورد با ناملایمات قلبشان متأثر می‌شود، تنها از خدا می‌ترسند نه از غیر خدا؛ زیرا در نظر آن‌ها هیچ مؤثری در عالم نیست مگر خداوند (طباطبایی ۱۴۱۷ق، ج ۱۶: ۴۸۵). آنان هرگز گرفتار ترس و وحشت از کسی نمی‌شوند؛ زیرا تنها به این می‌اندیشند که حسابگر اعمال خداوند است و پاداششان به دست اوست. همین آگاهی و عرفان به چنین انسانی شجاعت و شهامت و گذر از راه پرفرازونشیب زندگی را می‌دهد (مکارم شیرازی ۱۳۶۲، ج ۱۷: ۳۳۵).

دست‌یابی به مقام خشیت الهی

قرآن (رعد: ۲۸) می‌فرماید: «مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَ جَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ». یعنی و آن کس که از خداوند رحمان در نهان بترسد، بادل‌ی رجوع‌کننده بیاید. آن هنگام که آدمی به این یقین رسید که پروردگار جهان هستی، عالم به امور اوست، هم در پنهانی و خلوت از پروردگارش خشیت دارد و هم از گناه و خطا کردن به‌دور از چشم دیگران پرهیز می‌کند؛ در نتیجه رسیدن به مقام خشیت، انسان به اطاعت خداوند اقبال کرده و با قلبی که پیوسته به خداوند انابه می‌کند به‌سوی او باز می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۲۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۲۲: ۲۸۱).

احساس مسئولیت در رفتارهای اجتماعی

قرآن (غافر: ۱۹) در این خصوص می‌فرماید: «يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ». یعنی خداوند به خیانت چشم‌ها و نیات مخفی دل‌های مردم به‌خوبی آگاه است. در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (قرآن، اسراء: ۳۶). یعنی قطعاً گوش و چشم و دل، همه مسئول هستند. یکی از عوامل مؤثر بر اصلاح رفتار اجتماعی دینداران احساس مسئولیت است؛ زیرا فرد خداپرست خدا را ناظر و حاضر بر اعمال و رفتار و گفتار و نیاتش می‌داند. این احساس مسئولیت خود یکی از عوامل مهم کنترل نفس و اصلاح

جامعه است؛ همچنین احساس عزت و سربلندی و نفی تمامی قدرت‌های غیرالهی، خصوصاً در شکل اجتماعی آن، از دیگر آثار اجتماعی عرفان و آگاهی به شهود خداوند در بین دینداران است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳: ۹۲-۹۴؛ مکارم شیرازی، ۱۳۶۲، ج ۱۲: ۱۱۶).

نیاز به هدایت الهی

انسان به هدایت، حمایت و تأیید ذات مقدس الهی نیازمند است و خویش را لحظه‌به‌لحظه نیازمند این حمایت و تأیید می‌داند و آنی از توجه به حضور در محضر حق تعالی غافل نمی‌شود: «وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا» (قرآن، انسان: ۳۰). یعنی و شما هیچ چیز را نمی‌خواهید مگر اینکه خدا بخواهد، قطعاً خدا دانای حکیم است. در آیه‌ای دیگر می‌فرماید: «وَمَا تَشَاؤُنَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ» (قرآن، تکویر: ۲۹). یعنی و شما نمی‌خواهید مگر آنچه را که پروردگار جهانیان خواسته باشد. از این آیات چنین برداشت می‌شود که تحقق یافتن مشیت بنده به خواست خدای تعالی است و مشیت او در مشیت و عمل بنده اثر دارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰: ۲۲۰).

توکل به خداوند

خداوند می‌فرماید: «وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهِ وَكَفَى بِهِ بِذُنُوبِ عِبَادِهِ خَبِيرًا» (قرآن، فرقان: ۵۸). یعنی توکل کن بر آن زنده‌ای که هرگز نمی‌میرد و تسبیح و حمد او را به جای آور و همین بس که او از گناهان بندگان آگاه است. حضرت علی (ع) فرمود: «به‌درستی که پیامبر (ص) از پروردگار خود در شب معراج سؤال نمود: پروردگارا کدام عمل افضل است؟ پس خداوند عزوجل فرمود: «نیست چیزی نزد من افضل از توکل بر من و راضی بودن به آنچه قسمت فرمودم» (دیلمی، ۱۳۳۸: ۱۸۲)؛ بنابراین قرآن کریم یکی از نتایج توجه به حضور دائمی خداوند را، رسیدن به مقام توکل و رضای الهی می‌داند.

قرآن (انعام: ۱۸) می‌فرماید: «وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ». یعنی و هیچ موجودی در داشتن قوای وجودی خود مستقل نبوده و هر چه دارد از خود نداشته بلکه همه را خداوند متعال به او عطا فرموده است. «مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ» (قرآن،

حج: ۷). خدا را آن گونه که شایسته اوست بزرگ نداشتند، قطعاً خداوند نیرومند و شکست ناپذیر است. توجه به این مطلب که این خداوند متعال است که توانایی انجام هر کاری را به ما عطا نموده است، تأثیر بسزایی در علم و معرفت نسبت به خداوند و تعمیق باورهای دینی انسان دارد و هر مقدار دقت و توجه به این حقیقت که هر چیزی موهبتی از جانب خداوند است، بیشتر باشد، روحیه دینداری در انسان بیشتر تقویت می‌شود و آثارش بهتر و آسان‌تر ظاهر می‌شود. این آیات به انسان می‌آموزد که آدمی مالک و قادر نیست که از خود دفع ضرر و یا جلب منفعتی داشته باشد. تمام حوادث از مرگ و زندگی، بیماری و تندرستی، تنگی و فراوانی، ثواب و عقاب، تمام به امر و قدرت الهی است. ذکر این جمله "لا قوه الا بالله" اقرار به این است که نیرویی در ملک و ملکوت نیست مگر آنکه قدرت خود را از خداوند بگیرد، این اقرار انسان را از تکبر و غرور بازداشته و به سمت‌وسوی تواضع و فروتنی می‌برد؛ به عبارت دیگر انسان به عجز و ناتوانی خود در برابر خداوند قادر و قهار اعتراف می‌کند. خداوند فرموده: «أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً» (قرآن، بقره: ۱۶۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۱۳: ۴۳۷).

برخورداری از نعمت الهی

یکی از بهترین و مؤثرترین راه‌ها برای تقویت باورهای دینی، توجه به این حقیقت است که سراپای وجود ما غرق افاضات و نعمت‌های خداوند است؛ نعمت‌هایی که قابل شمارش نیست. قرآن (ابراهیم: ۳۴) در این باره می‌فرماید: «وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا». یعنی و اگر بخواهید نعمت‌های خدا را شمارش کنید، هرگز نمی‌توانید. قرآن (ضحی: ۱۱) از انسان می‌خواهد که نعمت‌های پروردگار را به خود یادآوری کند: «وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ». پیامبر اکرم (ص) چه زیبا فرموده‌اند که: «إِنَّ اللَّهَ جَبَلَ قُلُوبَ عِبَادِهِ عَلَى حُبِّ مَنْ أَحْسَنَ إِلَيْهَا بَغْضِ مَنْ أَسَاءَ إِلَيْهَا» (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۸۱۴). خداوند دل‌های بندگانش را چنین سرشته است که هر کس به آنها نیکی کند به او مهرورزند و هر که را به آنها بدی کند دشمن بدانند.

تجزیه و تحلیل یافته‌های کمی

با توجه به اینکه دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی دارای دو پردیس دختران و یک پردیس پسران است، یک پردیس از دختران و یک پردیس از پسران مرکز استان انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. جامعه آماری هدف شامل ۱۶۰۰ نفر از دانشجویان پردیس‌های دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی در سال تحصیلی ۱۳۹۹-۱۴۰۰ در نظر گرفته شد. حجم نمونه برای طرح تحقیق با استفاده از مورگان و کرجسی ۳۰۰ نفر در نظر گرفته شده است. به منظور گردآوری داده‌ها از دو پرسشنامه محقق‌ساخته، تفوی الهی، قدردانی از خداوند، استفاده شده است. ابتدا لیست رشته‌های دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی تهیه و کدبندی شدند؛ سپس از بین کدهای انتخابی شش کد و از هر کدرشته سه کلاس و تعداد ۱۵۰ نفر به تفکیک برای دانشجوی پسر و یا دختر انتخاب شد. پس از انتخاب کلاس‌ها و مشخص شدن نام دانشجویان، با هماهنگی مسئولان و از طریق ایمیل، پرسشنامه‌ها ارسال و پس از تکمیل توسط دانشجویان، دریافت شد.

پس از استخراج گویه‌های پرسشنامه از قرآن و نهج‌البلاغه، شامل ۴۵ مورد، دو نوبت اساتید مرتبط با موضوع پژوهش آن را ارزیابی و گویه‌های غیرمرتبط را حذف کرده‌اند و پرسشنامه اولیه شامل ۳۶ گویه تهیه و یک نوبت در اختیار ۵۰ نفر از دانشجویان قرار گرفته است تا نظر خود را درباره آن بیان کنند. بعد از تعدیل و تحلیل، پرسشنامه نهایی شامل ۲۵ گویه، تهیه و در میان ۳۰۰ نفر حجم نمونه مورد پژوهش، توزیع شد؛ سپس با استفاده از نرم‌افزار SPSS داده‌ها مورد سنجش و تحلیل قرار گرفت. توزیع افراد مورد بررسی بر اساس ویژگی‌های جمعیتی بر اساس جدول ارائه‌شده نشان می‌دهد از میان ۳۰۰ پرسشنامه توزیع‌شده به شیوه تصادفی در میان دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی در دو پردیس دختران و پسران، کلیه پرسشنامه‌ها برگشت کرده است. سن کلیه دانشجویان در حد ۱۸ تا ۲۲ سال است. با توجه به اینکه دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی دارای دو پردیس دختران و یک پردیس پسران است، یک پردیس از دختران و یک پردیس از پسران مرکز استان انتخاب و مورد بررسی قرار گرفتند. حجم نمونه برای شیوه کیفی بر اساس اشباع نظری و برای شیوه کمی با توجه به جدول مورگان و کرجسی ۳۰۰ نفر در نظر گرفته شده است.

جدول ۳) توزیع فراوانی جنسیت دانشجویان

جنسیت	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
پسر	٪۱۵۰	٪۵۰	٪۵۰
دختر	٪۱۵۰	٪۵۰	٪۵۰
کل	٪۳۰۰	٪۱۰۰	٪۱۰۰

سنجش کفایت نمونه‌ها با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی

روش تحلیل عاملی یا تجزیه عامل‌ها این امکان را برای محققان فراهم می‌آورد که از بین متغیرهای زیاد و روابط پیچیده میان آن‌ها به الگوی مشخصی دست یابند. تحلیل عاملی اکتشافی بر قاعده مهمی تأکید دارد که برخی از عامل‌های اصلی مسئول هم‌تغییری میان متغیرها هستند. از جمله اهداف تحلیل عاملی اکتشافی می‌توان به تعیین ابعاد ابزار، هنجاریابی پرسشنامه‌ها یا آزمون‌ها، ارزیابی همسانی و افتراق در بحث روایی سازه‌ای، اشاره کرد. برای تعیین کفایت نمونه‌گیری، آزمون کرویت بارتلت^۱ و آزمون KMO بر روی داده‌ها انجام شد و ساختار آزمون از لحاظ پوشش محتوا و اهداف مورد بررسی قرار گرفت تا معلوم شود آیا نمونه‌ها برای تحلیل مناسب است یا نه. این نوع تحلیل به کشف و توصیف ساختار موجود در مجموعه‌ای از روابط مربوط می‌شود. برجسته‌ترین ویژگی این نوع تحلیل که به تحلیل عاملی هم معروف است، قابلیت آن در خلاصه‌کردن و کاهش اطلاعات است.

جدول ۴) آزمون کرویت بارتلت و میزان کفایت نمونه

میزان کفایت نمونه مورد بررسی طبق نظر کیسر		۰/۹۳۵
آزمون کرویت بارتلت	میزان معنی‌داری	۳۷۴۸/۲۴۹
	تعداد نمونه مورد بررسی	۳۰۰
	سطح معنی‌داری	۰/۰۰۰

طبق نظر کیسر^۱ و سرتی^۲ وقتی مقدار KMO بزرگتر از ۰/۶ باشد، به راحتی می توان تحلیل عاملی انجام داد و هرچه این مقدار بزرگتر باشد، نمونه روایی بالاتری دارد و جهت انجام تحلیل عاملی مناسب است؛ در نتیجه تحلیل عاملی با مؤلفه های اصلی بر روی داده های حاصل از پاسخنامه های نمونه مورد بررسی (۳۰۰ نفر) به ۲۵ گویه پرسشنامه انجام شد. بر اساس اطلاعات جدول ۴ مقدار KMO در نمونه مورد بررسی (۰/۹۳۵) است و روی هم رفته ۰/۹۳۵ از واریانس کل آزمون را تبیین می کند.

فرضیه اول: تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه بر تعمیق باورهای دینی، در بین دانشجویان دانشگاه فرهنگیان نقش دارد.

فرض ۱: (فرض مقابل) $H1: M1 \neq 3$

جدول ۵) شاخص های آماری مربوط به مشارکت کنندگان

فرآوانی	میانگین	اختلاف استاندارد	میانگین خطای استاندارد
تقوای الهی	۴/۴۸	۰/۴۳	۰/۰۳

جدول ۶) مقایسه تقوای الهی دانشجویان با عدد ثابت ۳

معناداری	حد پایین	حد بالا	اختلاف میانگین	df	T
تقوای الهی	۱/۴۲	۱/۵۲	۱/۴۸	۲۷۴	۵۶/۱۶۲

همان طور که در جدول ۶ نشان داده شده، مقدار معناداری این آزمون، خیلی کوچک و دست کم تا سه رقم صفر است؛ بنابراین فرض صفر مبنی بر یکسان بودن این میانگین با عدد ۳ در سطح خطای ۰/۰۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۰۵ فرضیه تحقیق پذیرفته می شود. همچنین مقدار حد بالا نشان دهنده این است که مقدار تقوای الهی به میزان ۱/۵۲ و مقدار حد پایین هم نشان می دهد که میانگین به میزان ۱/۴۲ بیشتر از مقدار متوسط در نظر گرفته شده است.

فرضیه دوم: بین دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان در مؤلفه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه، تفاوت وجود دارد.

فرض ۱ (فرضیه مقابل): $H1: M1 \neq M2$

جدول ۷) شاخص‌های آماری مربوط به جنسیت دانشجویان

جنسیت مشارکت‌کنندگان	فراوانی	میانگین	اختلاف استاندارد	میانگین خطای استاندارد
مرد	۱۴۲	۴/۴۸	۰/۴۲	۰/۰۳
زن	۱۳۳	۴/۴۸	۰/۴۵	۰/۰۴

جدول ۸) آزمون t مقایسه تقوای الهی دانشجویان دختر و پسر

آزمون t برای یکسان‌بودن میانگین						آزمون تساوی واریانس‌ها
sig	خطای استاندارد	اختلاف میانگین	df	T	Sig	F
۰/۹۹	۰/۰۵	۰/۰۰	۲۷۳	۰/۰۱	۰/۹۳	۰/۰۱

در جدول ۸ نشان داده شده که مقدار معناداری این آزمون ۰/۹۳ است؛ بنابراین فرض یکسان-بودن واریانس دو جمعیت در سطح خطای ۰/۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۵ رد نمی‌شود. بر این اساس واریانس یا پراکندگی در توزیع نرمال مؤلفه تقوای الهی دانشجویان دختر و پسر یکسان است و اختلاف معناداری از یکدیگر ندارند. همچنین مقدار معناداری آزمون t نشان می‌دهد که میانگین پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان در تقوای الهی دختر و پسر همان‌طور که در جدول نشان داده شده، یکسان است و بین آن‌ها تفاوت معناداری وجود ندارد و فرضیه تحقیق رد می‌شود.

نتیجه‌گیری

نتایج کیفی نشان می‌دهد از دیدگاه قرآن کریم و نهج‌البلاغه، تقوا سرآمد فضایل اخلاقی است. اولین گام برای ایجاد تقوا، رفع موانع آن است. افرادی که دیندارند، نسبت به امور زندگی فردی، اجتماعی و تحصیلی دید مثبت دارند و معمولاً آن را امتحانی از جانب خداوند می‌دانند و ضمن توکل و تلاش، باور دارند که یک نیروی هستی‌بخش و پشتیبان، آن‌ها را حمایت می‌کند؛ در نتیجه قدردان او هستند. نتایج نشان می‌دهد تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه از عوامل مؤثر بر دینداری و تعمیق باورهای دینی دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی است و دانشجویان به تقوای الهی به‌عنوان عاملی در تقویت باورهای دینی و دینداری خوش‌بین هستند و باور دارند. بر همین اساس می‌توان گفت به اعتقادات دینی و مذهبی خود پایبند هستند و انتظار می‌رود این پایبندی، پیامدهای مثبت و خوشایندی در زندگی آن‌ها داشته باشد.

نتایج کمی حاکی از آن است که بیش از ۹۳٪ گویه‌های پرسشنامه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه، توسط دانشجویان دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی به‌عنوان یک عنصر مهم در دینداری و تعمیق باورهای دینی، مورد پذیرش است و به آن عمل می‌کنند. تقوای الهی به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شده است و با توجه به سطح خطای ۰/۰۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۰۵ فرضیه تحقیق پذیرفته می‌شود.

بین دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فرهنگیان در مؤلفه تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه، تفاوت وجود ندارد. مقدار معناداری آزمون t ، ۰/۹۳ است؛ بنابراین، فرض یکسان بودن واریانس دو جمعیت در سطح خطای ۰/۰۱ و در نتیجه در سطح خطای ۰/۰۵ رد نمی‌شود. بر این اساس واریانس یا پراکندگی در توزیع نرمال مؤلفه تقوای الهی دانشجویان دختر و پسر یکسان است و اختلاف معناداری از یکدیگر ندارند؛ به این معنی که بین دانشجویان دختر و پسر باور به تقوای الهی مبتنی بر قرآن و نهج‌البلاغه به‌عنوان یک عنصر در دینداری و تقویت‌کننده باورهای دینی، تفاوتی وجود ندارد. همچنین مقدار معناداری آزمون t نشان می‌دهد که میانگین پاسخ‌های مشارکت‌کنندگان در تقوای الهی دختر و پسر، یکسان است و بین آن‌ها تفاوت معناداری وجود ندارد و فرضیه تحقیق رد می‌شود.

پیشنهادها

- ۱- با توجه به یافته‌های کمی پژوهش، پیشنهاد می‌شود، تقویت باورهای دینی، از جمله تقوای الهی در اولویت برنامه‌های تربیتی و فوق‌برنامه دانشگاه فرهنگیان خراسان جنوبی قرار گیرد.
- ۲- براساس یافته‌های کیفی پیشنهاد می‌شود راهکارهای قرآن کریم و نهج‌البلاغه برای تقویت باورهای دینی، در برنامه درسی دانشجویان، بویژه درس آموزش دینی اضافه شود.
- ۳- پیشنهاد می‌شود، در سایر حوزه‌ها و عناصر مرتبط با تقویت باورهای دینی، پژوهش‌های همسو در سایر دانشگاه‌های استان، صورت گیرد. بهتر است از تعمیم نتایج حاصل از پژوهش به دانشجویان سایر استان‌ها و دانشگاه‌های دیگر خودداری شود.

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- آهی، قاسم، و دیگران (۱۳۹۴). طرح پژوهشی ساخت و هنجاریابی پرسشنامه اخلاق اجتماعی مبتنی بر قرآن و نهج البلاغه. بیرجند: دانشگاه آزاد اسلامی (واحد بیرجند)
- آهی، مریم (۱۳۹۲). "ساخت و هنجاریابی پرسشنامه نشانه‌شناسی تقوای الهی". پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد بیرجند).
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق.). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- رازی، جمال الدین ابوالفتوح (۱۳۷۶). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمدمهدی ناصح. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- احمدی ابهری، سیدعلی (۱۳۷۵). "نقش ایمان و اعتقاد مذهبی در درمان بیماری‌ها". روانپزشکی و روانشناسی بالینی، دوره ۱، ش ۸ (بهار): ۴-۲۲.
- احمدیان، حمید؛ سعیداوی، علی (۱۳۹۱). "تحلیل معنایی درجات تقوا در نهج البلاغه". پژوهش‌های زبان‌شناختی قرآن، سال اول، ش ۱ (بهار و تابستان): ۶۵-۷۸.
- انصاری قرطبی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۳۶۴). *جامع الاحکام القرآن*. تهران: ناصر خسرو.
- باقری، خسرو (۱۳۸۷). *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*. تهران: مدرسه.
- بحرانی، سیدهاشم (۱۴۱۵ق.). *البرهان فی تفسیر القرآن*. قم: مؤسسه البعثه مرکز الطباعة و النشر.
- بهاری، رضوان (۱۳۸۹). "معناشناسی واژه تقوا در نهج البلاغه". پایان‌نامه کارشناسی ارشد الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد تهران مرکز).
- پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۳). *نهج الفصاحه*. اصفهان: خاتم‌الانبیاء.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰ق.). *غررالحکم و درر الکلم*. قم: دارالکتب الاسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲). *شریعت در آینه معرفت*. قم: مؤسسه فرهنگی رجا.

- چراغی‌وش، حسین؛ نظری، علی؛ کهنکی، فاطمه (۱۳۹۴). "بررسی رابطه تقواگرایی و امید به زندگی". در: مجموعه مقالات همایش اسلام و سلامت روان. بندرعباس: دانشگاه هرمزگان، جهاد دانشگاهی: ۴۶-۶۴.
- حسینی، حسنیه‌سادات؛ میرزایی، نورالدین (۱۳۹۶). "نقش روانشناسی عرفان در تقویت صلح درون". *عرفان اسلامی*، دوره چهاردهم، ش ۵۴: ۲۷۳-۲۵۵.
- حسینی سرشت، سیدمحمدصادق (۱۳۸۸). "مقتضیات اخلاقی تقوا در آئینه قرآن و عترت". *مجله پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی*، سال پنجم، ش ۱۷ (پاییز): ۵-۵۵.
- حسینی سرشت، سیدمحمدصادق؛ اشرافی، امیر (۱۳۸۸). "آثار تقوا در دنیا و آخرت". *مجله پژوهشگاه علوم و معارف اسلامی*، سال پنجم، ش ۱۶ (تابستان): ۶-۶۶.
- خلیلی دوآبی، مهشید (۱۳۸۴). "رابطه جهت‌گیری درونی و بیرونی دینی با سلامت روان". پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- دیلمی، حسن بن ابی‌الحسن (۱۳۳۸). *ارشاد القلوب*. ترجمه هدایت‌الله مسترجمی. تهران: بوذرجمهری.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. بیروت: دارالعلم الدار الشامیة.
- سهرابی، نادره؛ سامانی، سیامک (۱۳۸۰). "بررسی میزان تأثیر نگرش مذهبی بر بهداشت روانی نوجوانان". *نشریه همایش بین‌المللی نقش دین بهداشت روان*، دوره ۱، ش ۱: ۷۱-۸۹.
- شاملو، سعید (۱۳۷۹). *مکتب‌ها و نظریه‌ها در روان‌شناسی شخصیت*. تهران: رشد.
- شبر، سیدعبدالله (۱۳۶۷). *الانوار اللامعه فی شرح الزیارة الجامعه*. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). "مدلی برای سنجش دینداری جوانان". *جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۶، ش ۱ (فروردین): ۳۴-۶۶.
- شعیری، محمد بن محمد بن حیدر (۱۳۷۲). *جامع الاخبار*. قم: آل‌البیت‌الاحیاء التراث.
- ضیاءآبادی، سیدمحمد (۱۳۸۹). *حبل‌المتین در شرح زیارت جامعہ کبیره*. تهران: بنیاد خیریه الزهرا.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- _____ (۱۳۹۴). *تفسیر المیزان*. ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی. قم: دارالفکر.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. قم: ناصر خسرو.
- غباری بناب، باقر؛ متولی پور، عباس؛ حکیمی راد، الهام (۱۳۸۸). "رابطه افسردگی با میزان معنویت در دانشجویان دانشگاه تهران". *روانشناسی کاربردی*، سال سوم، ش ۲ (تابستان): ۱۱۰-۱۲۳.

- فعالی، محمدتقی (۱۳۷۷). *درآمدی بر معرفت‌شناسی*. قم: معاونت اساتید نهادنمایندگی رهبری در دانشگاه‌ها.
- فنایی، ابوالقاسم (۱۳۷۵). *درآمدی بر فلسفه دین و کلام جدید*. تهران: اشراق.
- کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۸۸). *اصول الکافی*. تهران: اسوه.
- گلزاری، محمود (۱۳۷۹). "روانشناسی فقه الحدیث". *علوم حدیث*، سال پنجم، ش ۱۷ (پاییز): ۴۳-۶۸.

- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۲). *تفسیر نمونه*. تهران: آخوندی.
- _____ (۱۳۸۵). *اخلاق اسلامی در نهج البلاغه*. قم: نسل جوان.
- نجفی، محمود؛ ربانی، زینب؛ بیگدلی، ایمان‌الله (۱۳۹۴). "رابطه مذهب با سلامت روان". *پژوهش‌های روانشناسی بالینی و مشاوره*، سال پنجم، ش ۱ (بهار و تابستان): ۱۳۴-۱۵۳.